

Kieleckie Studia Teologiczne

Wyższe Seminarium Duchowne w Kielcach

**KIELECKIE
STUDIA TEOLOGICZNE**

Tom XII

ROK WIARY I KATECHIZM

Wydawnictwo **JEDNOŚĆ**

Kielce 2013

© Copyright by Wyższe Seminarium Duchowne w Kielcach

Redakcja

Ks. Władysław Sowa – redaktor naczelny

Ks. Paweł Borto – z-ca redaktora naczelnego

Ks. Tomasz Siemieniec – sekretarz

Skład Rady Naukowej został podany na stronie internetowej czasopisma

Numer recenzowany (aktualna lista recenzentów znajduje się na stronie internetowej czasopisma)

Wersją pierwotną „Kieleckich Studiów Teologicznych” jest wersja drukowana

Korekta

Joanna Pisiewicz

Projekt okładki

Ks. Paweł Tkaczyk

Na okładce

Płaskorzeźba symbolizująca Tróję Świętą, fragment dekoracji fasady kościoła seminaryjnego pw. Trójcy Świętej w Kielcach, ok. 1644 r.

Za pozwoleniem władzy kościelnej

Adres redakcji

„Kieleckie Studia Teologiczne”

ul. Jana Pawła II nr 7

PL 25-025 Kielce

e-mail: kstredakcja@kielce.opoka.org.pl

strona internetowa: www.wsd.kielce.pl

ISSN 1730-072X

Wydawnictwo JEDNOŚĆ

25-013 Kielce, ul. Jana Pawła II nr 4

tel. 041 344 98 63

www.jednosc.com.pl

e-mail: jednosc@jednosc.com.pl

OD REDAKCJI

Rok Wiary, który ogłosił i otworzył papież Benedykt XVI, rozpoczął się u zbiegu dwóch rocznic: 11 października 2012 roku, w dzień jego uroczystej inauguracji, miała 50 rocznica zwołania Drugiego Soboru Watykańskiego i upływało 20 lat od opublikowania *Katechizmu Kościoła Katolickiego*. Przywołując w *motu proprio* inaugurującym Rok Wiary te dwie daty, Ojciec Święty nie odwoływał się jednak do dwóch różnych i niezwiązanych ze sobą wydarzeń. Przypomniął, że *Katechizm* promulgowany 30 lat po soborze przez błogosławionego Jana Pawła II winien być odczytywany jako autentyczny owoc Vaticanum II oraz świadectwo siły i piękna wiary (por. Benedykt XVI, *Porta fidei*, nr 4).

Dla wiary Kościoła *Katechizm Kościoła Katolickiego* jest więc szczególnym skarbem. Świadczy bowiem o odczytaniu jednej i zawsze tej samej wiary chrześcijańskiej w nowy sposób – zgodnie z duchem soborowego *aggiornamento* – a jednocześnie zawiera w sobie całe bogactwo nauczania dwóch tysięcy lat. Poprzez systematyczną prezentację treści wiary *Katechizm* jest również podstawowym narzędziem pomagającym wprowadzać w istotę wiary i głębiej poznawać jej tajemnice. Ponadto – właśnie dzięki temu, że *Katechizm* ukazuje to, co stanowi podstawy wiary Kościoła – mówi on o tym, co pozwala wyznawać wspólną i jedną wiarę i stoi na straży tej jedności.

Redakcja „Kieleckich Studiów Teologicznych” niniejszym numerem włącza się w refleksję nad bogactwem treści zawartych w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. W ten sposób chcemy odpowiedzieć na słowa, które w swoim *motu proprio* Benedykt XVI skierował do całego Kościoła: „*Rok Wiary* powinien być wyrazem wspólnego zobowiązania do odkrycia na nowo i zgłębiania podstawowych treści wiary, których systematyczna i organiczna synteza znajduje się w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. W nim bowiem staje się widoczne bogactwo nauczania, które Kościół przyjął, zachował i przedstawiał na przestrzeni dwóch tysiącleci swej historii. (...) *Katechizm* stanowi trwały zapis wielu sposobów, w jakie Kościół medytował nad wiarą i rozwijał nauczanie, aby dać wiernym pewność w ich życiu wiary” (*Porta fidei*, nr 11).

Refleksji nad *Katechizmem Kościoła Katolickiego* i zagadnieniami tam ujętymi poświęcona jest pierwsza część XII tomu „Kieleckich Studiów Teologicznych”. Zawiera ona pięć artykułów, w większości napisanych przez autorów związanych z kieleckim środowiskiem teologicznym. W części drugiej, *Varia*, zgodnie ze zwyczajem, zamieściliśmy artykuły niezwiązane z bieżącym tematem numeru, choć wszystkie – w szerokim sensie – są owocem rozważań dotyczących wiary, która ze swej natury wyraża się w najróżniejszych wymiarach i dziedzinach życia człowieka wierzącego.

Ks. Paweł Borto – Kielce – Lublin

WIARA W ZMARTWYCHWSTANIE CIAŁA WEDŁUG *KATECHIZMU KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO*

Wprowadzenie

62 artykuły *Katechizmu Kościoła Katolickiego* podejmują tematykę wiary w zmartwychwstanie lub do niej bezpośrednio nawiązują¹. Tajemnica zmartwychwstania komentowana jest zarówno w artykułach wyjaśniających chrześcijańskie wyznanie wiary w zmartwychwstanie Chrystusa i w zmartwychwstanie umarłych, jak też w części poświęconej celebracji misterium chrześcijańskiego, w tej omawiającej życie chrześcijańskie oraz w części odnoszącej się do modlitwy chrześcijańskiej.

Statystyka nie jest tu jednak miarą, która może w pełni oddać znaczenie wyznania wiary w zmartwychwstanie – i to nie tylko w samym chrześcijańskim *Credo*, ale również w liturgii Kościoła, w praktykowaniu chrześcijańskiego życia i w chrześcijańskiej modlitwie. Podkreśla to *Katechizm Kościoła Katolickiego*, przypominając, że zmartwychwstanie Chrystusa jest kulminacyjną prawdą wiary w Niego i że była to centralna prawda przeżywana i przepowiadana w pierwszych wspólnotach chrześcijańskich (por. KKK 638). Centralny charakter wiary w zmartwychwstanie oznacza zaś, że wszystko, co stanowi o chrześcijaństwie, ma z nią ścisły związek.

Przedmiotem niniejszego opracowania nie jest jednak to, jak *Katechizm* przedstawia prawdę o zmartwychwstaniu w ogóle, lecz zagadnienie bardziej szczegółowe, choć ściśle związane z tą prawdą, a dotyczące zmartwychwstania ciała. Za wyborem takiego tematu kryją się dwie racje. Najpierw to, że od samego początku wyznanie wiary w tę prawdę stanowiło istotny element

¹ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994 (dalej KKK) nr 349, 366, 428, 556, 625–627, 638–659, 988n, 1023, 1026, 1038, 1096, 1163n, 1166–1167, 1214, 1323, 1330, 1337n, 1391, 1429, 1449, 1468, 1523, 1681, 1689, 1988, 2042, 2174, 2300, 2606, 2641, 2719, 2741, 2746, 2795, 2816.

chrześcijańskiej wiary w zmartwychwstanie oraz że już u początków spotykała się ona ze sprzeciwem (por. 1 Kor 15,12; Dz 17,18-33)². Na potwierdzenie tego *Katechizm* przytoczył słowa Tertuliana zapisane w jego *De resurrectione carnis*: „Fiducia christianorum resurrectio mortuorum; illam credentes, sumus” („Zmartwychwstanie umarłych jest ufnością chrześcijan; ta wiara nas ożywia”) (KKK 991) oraz przypomniał, że w tym artykule wyznanie wiary w Boga w Trzech Osobach oraz w Jego stwórcze, zbawcze i uświęcające działanie „osiąga punkt kulminacyjny” (por. KKK 988).

Drugi ze wspomnianych powodów związany jest ze współczesnym kontekstem, w którym prawda o zmartwychwstaniu ciała wydaje się być nieobecna w niektórych obszarach życia i praktyki chrześcijańskiej³. W jednym z artykułów zamieszczonym w numerze „Życia Duchowego” z roku 2005 (numer zatytułowany „Duchowość ciała”) Dariusz Kowalczyk zanotował następujące słowa:

Ktoś słusznie stwierdził, że chrześcijaństwo przez swoje cmentarze może sprawiać wrażenie religii, która uważa materię i ciało za coś niegodnego człowieka. Gdyby jakiś przybysz z daleka, zupełnie nieobeznany z nauczaniem Kościoła, chciał dojść do jakichś wniosków na podstawie nagrobkowych napisów, zapewne w żadnej mierze nie mógłby odkryć, że chrześcijanie wierzą w zmartwychwstanie ciała⁴.

Celność tej diagnozy potwierdza to, że na grobach dominują napisy w rodzaju: „Pokój jego duszy”, „Niech spoczywa w pokoju”, „Wieczny odpoczynek...”. Oczywiście, są one wyrazem wiary w jakąś formę życia po śmierci. Ale zarazem można odnieść wrażenie, że jest to życie wyłącznie związane z istnieniem duszy i nie ma tu żadnej wzmianki o ciele. Jak stwierdził L. Balter, prawda wiary w zmartwychwstanie ciała często „jawi się jako coś mało istotnego, coś, co znajduje się na samym końcu różnorodnych ujęć *Credo*”

² Podkreśla się, że zmartwychwstanie umarłych jest najczęstszym tematem monograficznym dla teologii przedkonstantyńskiej i że trudno znaleźć dzieła pierwotnej teologii chrześcijańskiej, które nie podejmowałyby tego tematu – Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Aktualne problemy eschatologii*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red J. Królikowski, Kraków 2000, s. 309.

³ Kongregacja Nauki Wiary w liście do biskupów z 17 maja 1979 r. zwróciła uwagę na to, że wielu chrześcijan zaczęło mieć wątpliwości co do znaczenia praw wiary mówiących o losie po śmierci lub zarzuciło refleksję nad zagadnieniami o charakterze eschatologicznym – Kongregacja Nauki Wiary, *List to biskupów o niektórych zagadnieniach dotyczących eschatologii*, w: *W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966–1994*, Tarnów 1995, s. 129–130.

⁴ D. Kowalczyk, *Zmartwychwstanie ciała*, „Życie Duchowe”, 42 (2005), s. 13; artykuł dostępny również w internecie: <http://www.mateusz.pl/wam/zd/42-kowalczyk.htm> (dostęp 2013-04-07).

i w ostatnich stuleciach straciło swój dawny pierwotny charakter⁵. Zasadne jest więc wskazanie i przypomnienie, w jaki sposób nauka o zmartwychwstaniu ciała znalazła swe odbicie w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*.

W prezentacji niniejszego zagadnienia ograniczymy się do tej części *Katechizmu*, która omawia tę kwestię w komentarzu do wyznania wiary, ponieważ w układzie owego dokumentu część ta stanowi podstawę dla pozostałych *passusów* omawiających celebrację misterium chrześcijańskiego, życie w Chrystusie i modlitwę chrześcijańską.

Wyjaśnienie, w jaki sposób *Katechizm* ujmuje wiarę w zmartwychwstanie ciała w części komentującej prawdę wiary, domaga się sięgnięcia do dwóch różnych jego miejsc. Należy najpierw wskazać na fundament wiary w zmartwychwstanie umarłych, którym jest zmartwychwstanie Chrystusa w ciele, zatem sięgnąć do artykułu wiary odnoszącego się do Jezusa Chrystusa. Dopiero w nawiązaniu do tej części *Credo*, można następnie właściwie odczytać jedenasty artykuł wiary dotyczący zmartwychwstania umarłych. W zakończeniu niniejszego opracowania przedstawione zostaną teologiczne wnioski, które można wyciągnąć na podstawie analizy wypowiedzi *Katechizmu* na temat zmartwychwstania ciała uwzględniające współczesne poglądy na omawiane zagadnienie.

1. Zmartwychwstanie Chrystusa w ciele

Autorzy *Katechizmu Kościoła Katolickiego* rozpoczynają komentarz do artykułu wiary „trzeciego dnia zmartwychwstał” od uściślenia, że samo zmartwychwstanie jest zarazem wydarzeniem historycznym, jak i transcendentnym (por. KKK 639). Jest wydarzeniem transcendentnym, ponieważ Zmartwychwstały nie przynależy już do tego świata. Historyczny wymiar zmartwychwstania Chrystusa wiąże się natomiast ze znakami, jakie były dostrzegalne i jakie następnie przekazywano w historii. Na potwierdzenie tego *Katechizm* przywołuje w tym miejscu jedno z najstarszych chrześcijańskich wyznań wiary zapisane w 56 r. przez Pawła Apostoła (1 Kor 15,3-4), w którym wyraźnie mowa jest o tym, iż sam Paweł przejmuje to wyznanie od innych, a więc włącza się w historię przekazu tej nowiny⁶.

⁵ L. Balter, *Wierzę w ciała zmartwychwstanie*, „Communio” wyd. polskie (dalej CompP zgodnie z *Wykazem skrótów Encyklopedii KUL*), 61 (1991), nr 1, s. 3.

⁶ Tekst wyznania wiary przejętego przez Pawła brzmi następująco: „Przekazałem wam na początku to, co przejąłem: że Chrystus umarł – zgodnie z Pismem – za nasze grzechy, że został pogrzebany, że zmartwychwstał trzeciego dnia, zgodnie z Pismem; i że ukazał się Kefasowi, a potem Dwunastu” (1 Kor 15,3-5). W literaturze przedmiotu określany jest on jako *Credo korynckie* lub *Credo antiocheńskie*. Więcej na ten temat: F. Zeilinger, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, tłum. G. Rawski, Kraków 2011, s. 99–129.

Katechizm nie rozwija tego wątku, zapewne pozostawiając tę kwestię do dyskusji specjalistów, lecz warto dodać, iż to tzw. *Credo korynckie* jest najprawdopodobniej wcześniejsze o kilkanaście lat od chwili, gdy Paweł kieruje swój list do wspólnoty w Koryncie i stanowi przykład starożytnej formuły wiary, którą Apostoł Narodów przejął od innych⁷.

Historyczny wymiar zmartwychwstania Chrystusa wiąże się jednak najpierw ze znakiem pustego grobu. Wprawdzie *Katechizm* przyznaje, że znak pustego grobu można tłumaczyć inaczej, ale zarazem jest to znak uznany za istotny i stanowiący pierwszy krok w kierunku rozpoznania zmartwychwstania zarówno dla kobiet, jak dla i Piotra oraz ucznia, którego Jezus miłował (por. KKK 640).

By właściwie zrozumieć to twierdzenie *Katechizmu*, należy wziąć pod uwagę kontekst, w którym dochodzi do głosu prawda o zmartwychwstaniu Chrystusa. Głoszenie prawdy o powstaniu z martwych Jezusa nie byłoby możliwe w Jerozolimie, gdyby rzeczywiście grób nie był pusty. Podkreślili to mocno znani teologowie (jak choćby Althaus, Kasper, Pannenberg, Scheffczyk), według których orędzie o zmartwychwstaniu w Jerozolimie zostałyby natychmiast odrzucone i nie utrzymałyby się nawet godziny, gdyby odkrycie pustego grobu nie było faktem powszechnie znanym⁸. Charakterystyczne dla tej epoki pojmowanie zmartwychwstania zakładało bowiem brak ciała w grobie⁹. Echo tego przekonania później wyraźnie dojdzie do głosu w katechezie Piotrowej, którą przekazują Dzieje Apostolskie (por. Dz 2,29nn.) oraz można je dostrzec w polemice żydowskiej oskarżającej o wykradzenie ciała Jezusa z grobu¹⁰.

Trzeba jednak przyznać, że sam pusty grób nie jest znakiem, który da się interpretować jednoznacznie. Pozwala on powiedzieć tylko, iż ciała Jezusa z Nazaretu nie ma w grobie, lecz sam w sobie – bez innych wskazówek – jest

⁷ Starożytność tekstu 1 Kor 15,3-4 dziś przyjmuje się jako pewnik, ponieważ sam Paweł cytuje ten tekst jako wyraz tradycji, którą otrzymał. Wskazuje na nią także struktura tekstu nawiązująca do stylu semickiego, słowa, które nie należą do języka Pawłowego (np. słowo „grzechy” w liczbie mnogiej, wyrażenie „zgodnie z Pismem”, użycie słów na określenie zmartwychwstania i ukazania się Jezusa), a jeszcze inne szczegóły leksykalne mogą być wskazówką, że formuła powstała w kręgu wspólnoty antiocheńskiej (związek z językiem LXX), którą Paweł odwiedził przynajmniej na początku lat 40, a więc musiałaby ona powstać wcześniej (por. R. Penna, *I ritratti originali di Gesù il Cristo. Inizi e sviluppi. I. Gli inizi*, Cinisello Balsamo 1996, s. 197).

⁸ Por. P. Althaus, *Die Wahrheit des kirchlichen Osterglaubens*, Gütersloh 1940, s. 22n.

⁹ Por. P. Volz, *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter*, Hildesheim 1966, s. 229–256.

¹⁰ Por. W. L. Craig, *The Historicity of the Empty Tomb of Jesus*, „New Testament Studies”, 31 (1985), s. 39–67.

raczej powodem niepewności oraz stawia pytanie o to, co stało się z ciałem Jezusa¹¹. Słusznie więc *Katechizm* poświęca temu zagadnieniu tylko jeden numer, bardziej zaś koncentruje się na ukazywaniu się Zmartwychwstałego jako na przekonującym znaku zmartwychwstania.

W komentarzu *Katechizmu* do artykułu o zmartwychwstaniu Chrystusa poświęcone są temu cztery kolejne numery (641–643). Autorzy KKK wskazują najpierw na cały szereg świadków chrystofanii, którzy spotkali żyjącego Pana: Maria Magdalena i pobożne kobiety, Piotr i Dwunastu, Jakub i Apostołowie oraz pięćset osób równocześnie, i odwołują się do wielu świadectw Pisma na ten temat (por. Mt 28,9-10; J 20,11-18; 1 Kor 15,5; Łk 22,31-32; 1 Kor 15,4-8). Podkreślają przy tym, że te doświadczenia nie zrodziły się w łonie „wspólnoty opanowanej jakąś mistyczną egzaltacją” (KKK 643), lecz że uczniowie byli zasmuceni i przerażeni oraz z uporem nie chcieli wierzyć tak opowieściom o spotkaniach z Panem, jak też i własnemu doświadczeniu, gdy wydawało im się, że widzą ducha. Na tej podstawie *Katechizm* stwierdza, iż wiara w zmartwychwstanie zrodziła się z bezpośredniego i rzeczywistego doświadczenia Zmartwychwstałego (por. KKK 644) oraz że doświadczenie to otwiera na rozumienie zmartwychwstania jako rzeczywistości dotyczącej porządek fizyczny i historyczny (por. KKK 643).

W tej części komentarza do wyznania wiary *Katechizm* podkreśla więc realność zmartwychwstania i chrystofanii, nie zagłębiając się zbyt w szczegółowe spory, których nie brakło na przestrzeni wieków i które znalazły swe odbicie w opracowaniach teologicznofundamentalnych i tych o charakterze apologetycznym. Jest też obecne tutaj przekonanie, iż biblijne relacje o chrystofaniach przekazane przez Nowy Testament, a szczególnie przez Ewangelie, oparte są na fundamencie historycznym¹².

Kolejne dwa numery logicznie podejmują zagadnienie człowieczeństwa Chrystusa Zmartwychwstałego (por. KKK 645–646). *Katechizm* zwraca uwagę na cały szereg danych obecnych w opowiadaniach o chrystofaniach,

¹¹ Por. P. Borto, *Znaki Zmartwychwstałego*, w: *Chrześcijańskie świadectwo dzisiaj*, red. D. Swend, P. Borto, Radom 2012, s. 92–94.

¹² Dokładniejsze omówienie tych kwestii można znaleźć we współczesnych podręcznikach do teologii fundamentalnej – por. J. Kremer, *La risurrezione di Gesù Cristo*, w: *Corso di teologia fondamentale. Vol. 2. Trattato sulla rivelazione*, red. W. Kern, H. Pottmeyer, M. Seckler, tłum. z jęz. niemieckiego, Brescia 1990, s. 203–229; M. Epis, *Teologia fondamentale. La ratio della fede cristiana*, Brescia 2009, s. 331–482; H. Seweryniak, *Teologia fundamentalna*, t. 1, Warszawa 2010, s. 419–490 i bibliografię wskazaną w tych pracach. Warto przy tej okazji odnotować również, że nr 2 „Scripturae Lumen” (biblijno-teologicznego periodyku wydawanego w Tarnowie) zatytułowany „Zmartwychwstał prawdziwie” został poświęcony zagadnieniu zmartwychwstania i szeroko omawia biblijne podstawy doktryny o zmartwychwstaniu – por. „Scripturae Lumen”, 2 (2010).

które ukazują cielesny wymiar egzystencji Zmartwychwstałego: możliwość kontaktu przez dotyk, spożywanie posiłku, obecność śladów po męce¹³. Jednocześnie jest tutaj wyraźnie stwierdzone, że choć Zmartwychwstały posiada rzeczywiste i autentyczne ciało, nie jest ono takie samo, jak ciało ziemskie. Będąc ciałem uwielbionym, nie podlega ono ograniczeniom czasu i przestrzeni, może się uobecniać na swój sposób, dowolnie wybierając formę (np. ogrodnika lub innej postaci niż ta znana uczniom)¹⁴.

Według *Katechizmu* dwa argumenty tłumaczą, dlaczego rzeczywistość cielesna Zmartwychwstałego jest inna i wyjątkowa. Pierwszy wskazuje, że człowieczeństwo Chrystusa nie jest już związane z ziemią, ale całkowicie i wyłącznie przynależy do Boskiego panowania Ojca (por. KKK 645; J 20,17). W drugim akcentuje się istotową różnicę pomiędzy zmartwychwstaniem Chrystusa a wskrzeszeniami zmarłych oraz wskazuje na to, iż ciało Jezusa zostało przepełnione mocą Ducha Świętego i przez to Chrystus jest „człowiekiem niebieskim” (por. KKK 646; 1 Kor 15,35-50). W ten sposób ta część komentarza stanowi płynne przejście do kolejnych numerów, w których podkreśla się transcendentny wymiar zmartwychwstania – a więc że choć poprzez pusty grób i chrystofanie zmartwychwstanie jest wydarzeniem historycznym, to zarazem przekracza ono historię (por. KKK 647) – oraz że zmartwychwstanie jest dziełem Trójcy Świętej, zatem ujawnia się w nim działanie Ojca, Ducha Świętego i Boska moc samego Syna (por. KKK 648–649).

Uderza, że w tej części komentarza dominuje język biblijny, przez co *Katechizm* daje wyraźne świadectwo, iż nie można o tym mówić innym językiem jak język wiary. Tylko ostatni numer tej części przywołuje słowa ojców Kościoła traktujące o tajemnicy zmartwychwstania Chrystusa w kategoriach bardziej filozoficznych, czyli że jedność Boskiej natury obecna w rozłączonych przez śmierć duszy i ciała sprawia ponowne ich połączenie (por. KKK 650)¹⁵. Znamienne także, że pośród trzech numerów podających w skrócie treść komentarza do tego artykułu wiary ostatni mówi o zmartwychwstaniu Chrystusa jako podstawie i zasadzie zmartwychwstania umarłych (KKK 658), stając się w ten sposób łącznikiem z częścią komentującą jedenasty artykuł wiary („wierzę w ciała zmartwychwstanie”).

¹³ Teksty biblijne, do których odwołuje się tutaj KKK to: Łk 24,30.39.40.41-43; J 20,20.27; 21,9.13-15.

¹⁴ KKK powołuje się tu na: Mt 28,9.16-17; Mk 16,12; Łk 24,15.36; J 20,14.19.26; 21,4.

¹⁵ KKK cytuje tutaj słowa św. Grzegorza z Nyssy, *In Christi resurrectionem*, 1, w: PG 46, 617 B i przywołuje teksty *Statuta Ecclesiae Antiqua* (DS 325), Atanazego II (list *In prolixitate epistolae*, w: DS 359), Hormizdasa (list *Inter ea quae*, w: DS 369) i Synodu Toledońskiego XI (DS 539).

2. Zmartwychwstanie umarłych

Passus Katechizmu, w którym komentowany jest jedenasty artykuł *Credo* poświęcony zmartwychwstaniu umarłych, został skomponowany jako trzydziściowy tekst. Jego pierwszą część stanowią numery 988–991 syntetycznie ujmujące treść wiary w zmartwychwstanie umarłych. Dwie kolejne części – znacznie dłuższe – rozwijają to zagadnienie, wyjaśniając znaczenie wiary w zmartwychwstanie umarłych w powiązaniu ze zmartwychwstaniem Chrystusa (KKK 992–1004) oraz znaczenie chrześcijańskiej śmierci (KKK 1005–1014). Ponieważ ostatnią część komentarza do tego artykułu wiary można uznać jako tekst, w którym *Katechizm* przedstawia takie rozumienie śmierci, jakie warunkuje wiarę w zmartwychwstanie ciała, zostanie ona omówiona w osobnym punkcie.

W tekście *Katechizmu* komentującym wyznanie wiary w zmartwychwstanie ciała wyraźnie dochodzi do głosu świadomość, iż wiara w tę prawdę od samego początku napotykała na niezrozumienie lub opór. Świadczą o tym przywoływane tu zarówno teksty biblijne (Dz 17,32; 1 Kor 15,12-13), jak też stwierdzenie św. Augustyna, że w żadnym innym punkcie chrześcijańska wiara nie spotyka się z tak mocnym sprzeciwem, jak właśnie w odniesieniu do zmartwychwstania ciała (*Enarratio in Psalmos*, 88, 2, 5)¹⁶. Autorzy *Katechizmu* dostrzegają jednak, że nie jest to tylko sprzeciw obecny w starożytności, ale że również współcześnie wielu, przyjmując przekonanie o trwaniu jakiegoś życia duchowego po śmierci, wątpi co do zmartwychwstania ciała (por. KKK 996).

Właśnie na tle tych trudności musi uderzać to, że od początku wyznanie wiary w zmartwychwstanie ciała – jak podkreśla *Katechizm* – było czymś konsekwentnie utrzymywanym niezależnie od oporu, z jakim się ono spotykało (por. KKK 991; 996). Dodać należy, że cytowany na potwierdzenie tego w numerze 991 *Katechizmu* tekst Tertuliana, wyrażający świadomość pierwszych chrześcijan co do tego, iż właśnie ten artykuł decyduje o tożsamości chrześcijańskiej, można uzupełnić jeszcze jednym fragmentem tegoż autora. Nieco dalej, w tym samym dziele (*De resurrectione carnis* 2), Tertulian stwierdza, że ci, którzy wierzą tylko w nieśmiertelność duszy, wierzą tylko w „połowiczne zmartwychwstanie” – jedyne, jakie znają gnostycy¹⁷.

¹⁶ *Katechizm* nie wymienia wielu ważnych postaci i tekstów jednoznacznie świadczących o obecności tej wiary w pierwszych wiekach chrześcijaństwa – choćby takich tekstów, jak: *List Barnaby*, teksty św. Polikarpa, św. Ireneusza, św. Grzegorza z Nyssy. Por. także B. E. Daley, *Dojrzewanie zbawienia: nadzieja zmartwychwstania we wczesnym Kościele*, tłum. M. Wyrodek, ComP 61 (1991), nr 1, s. 20–41 czy H. Pietras, *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, Kraków 2007.

¹⁷ Por. L. F. Ladaria, *Capitolo Terzo – Articolo 11. Credo la risurrezione della carne*, w: *Catechismo della Chiesa cattolica. Testo integrale e commento teologico*, red. R. Fisichella, Casale Monferrato 1993, s. 819.

Istniejące trudności z akceptacją prawdy wiary w zmartwychwstanie ciała zostały uwzględnione przez autorów *Katechizmu* nie tylko w odniesieniu do pytań, w jaki sposób zmartwychwstaną umarli i jakie argumenty przemawiają za przyjęciem tej prawdy wiary. Słusznie tekst *Katechizmu* pytanie o zmartwychwstanie ciała sytuuje w historii Objawienia, gdzie prawda o zmartwychwstaniu umarłych dopiero stopniowo otwierała się przed człowiekiem. Taki jest bowiem pierwszy powód, dla którego wiara w zmartwychwstanie w ciele jawi się jako coś wyjątkowego. W historii ludzkości i Objawienia Bożego nie była ona czymś oczywistym, lecz człowiek był do niej powoli przygotowywany.

Autorzy *Katechizmu* pisząc o tej historii Objawienia, tylko jeden numer poświęcili idei zmartwychwstania cielesnego w tradycji starotestamentalnej (por. KKK 992), kolejne zaś cztery wiążą się już bezpośrednio z nauczaniem Jezusa i z Jego historią (por. KKK 993–996), a więc z Objawieniem nowotestamentalnym. Taka kompozycja jawi się jako coś oczywistego, ponieważ starotestamentalne Objawienie późno mówi o idei zmartwychwstania, choć – jak podkreśla KKK 992 – jest to wewnętrzna konsekwencja wiary w Boga jako Stwórcę całego człowieka i Boga wiernego swemu Przymierz. Sięgając po teksty Starego Testamentu, *Katechizm* cytuje tylko tekst 2 Mch 7,14, ale w przypisie podaje również odesłanie do najstarszego tekstu Biblii hebrajskiej wyrażającego oczekiwanie na zmartwychwstanie (Dn 12,1-13)¹⁸.

W ten sposób *Katechizm* wyraźnie oddaje nie tylko to, że *de facto* Stary Testament zawiera niewiele tekstów mówiących bezpośrednio o zmartwychwstaniu umarłych, ale także w ten sposób zaznacza wyraźną granicę między Objawieniem starotestamentalnym o zmartwychwstaniu umarłych a tym, co na ten temat można powiedzieć w świetle spotkania ze Zmartwychwstałym. Stary Testament staje bowiem przed granicą, której ostatecznie nie przejdzie. Parafrazując tekst Hbr 11,13, można powiedzieć, że Objawienie starotestamentalne pozwala tylko patrzeć z daleka na to, co zostało obiecane, a prawdziwe ukazanie się i zrozumienie zmartwychwstania umarłych możliwe jest dopiero w spotkaniu z Tym, który jako pierwszy przeszedł ze śmierci do życia. I właśnie o tym mówią kolejne numery *Katechizmu*, przypominając najpierw słowa Jezusa skierowane do saduceuszów, iż Bóg nie jest Bogiem umarłych, lecz żywych (por. Mk 12,27; KKK 993), a następnie cały szereg słów i czynów Jezusa wyrażających prawdę o tym, iż to On jest życiem i że wydany na śmierć, zmartwychwstanie (por. KKK 994).

Katechizm w dalszej części komentarza do artykułu wiary o zmartwychwstaniu ciała podejmuje najważniejsze z pytań, które pojawiają się w tej

¹⁸ Więcej na ten temat zob. F. Zeilinger, *Wiara w zmartwychwstanie w Biblii*, dz. cyt., s. 7–75; A. Rebič, *Wiara w zmartwychwstanie w Starym Testamencie*, Comp 61 (1991), nr 1, s. 10–19.

materii. Odpowiada więc najpierw na pytanie o samo znaczenie czasownika „zmartwychwstać”, definiując śmierć jako rozdzielenie ciała i duszy i rozumiejąc zmartwychwstanie jako ponowne przywrócenie ciałom niezniszczalnego życia poprzez zjednoczenie z duszami mocą zmartwychwstania Chrystusa (KKK 997). Na poparcie tego twierdzenia *Katechizm* nie powołuje się na żadne inne autorytety, lecz najważniejszym argumentem jest tu właśnie samo zmartwychwstanie Chrystusa. *Katechizm* zatem jednoznacznie odwołuje się do pojęcia duszy i nie rezygnuje z tradycyjnego języka, jakim dotąd posługiwała się wiara¹⁹.

Następnie *Katechizm* wyjaśnia, że zmartwychwstanie będzie dotyczyć wszystkich ludzi, którzy umarli. Na potwierdzenie tego przytacza z Ewangelii wg św. Jana, iż pełniący dobre czyny pójdą na zmartwychwstanie życia, a ci, którzy pełnili zło, zmartwychwstaną dla potępienia (J 5,29), zaś w przypisie odwołuje się po raz kolejny do Dn 12,2 (KKK 998). Znow więc można stwierdzić, iż cała argumentacja oparta jest na Piśmie Świętym i nie posiłkuje się jakimiś racjami filozoficznymi. Ponadto uderza wyraźne twierdzenie, iż zmartwychwstanie umarłych jest wydarzeniem przyszłym i oczekiwanym.

Nieco więcej miejsca *Katechizm* poświęcił natomiast odpowiedzi na pytanie o to, w jaki sposób dokona się zmartwychwstanie w ciele. Następne dwa numery omawiające to zagadnienie (KKK 999–1000) sięgają zarówno po argumenty biblijne, jak i z Tradycji. Argumenty biblijne odwołują się do tekstów wskazujących na realność zmartwychwstania Chrystusa (Łk 24,39) i mówiących o tym, że zmartwychwstałe ciało jest ciałem „chwalebny” i „duchowym”, a zatem że – choć tożsame z ciałem, które doświadczyło śmierci – nie jest takie samo (por. Flp 3,21, 1 Kor 15,35-37.42.44.53). Odnośnie do Tradycji, *Katechizm* przypomina wyznanie wiary, cytując fragment wypowiedzi IV Soboru Laterańskiego, który sprzeciwił się poglądom albigenów i katarów (por. DS 801) i podkreśla, że zrozumienie tego, w jaki sposób dokona się zmartwychwstanie ciał jest dostępne tylko w wierze. *Katechizm* wyjaśnia to, przywołując przykład Eucharystii, której tajemnicę również można pojąć jedynie w wierze, a która stając się pokarmem dla człowieka, pozwala mu wyzbyć się zniszczalności – jak pisał o tym św. Ireneusz z Lyonu (*Adversus haereses* IV 18,4-5).

Kolejne z pytań, na które w tej części odpowiada *Katechizm*, dotyczy czasu zmartwychwstania. Odpowiedź odwołuje się do Biblii („dzień ostateczny” – J 6,39.40.44.54; 11,24) i do wypowiedzi II Soboru Watykańskiego („koniec świata” – KK 48) i w ten sposób stanowi swego rodzaju „klamrę”

¹⁹ Jest to znamienne, ponieważ w czasach nowożytnych pojęcie duszy stało się jednym z „problemowych pojęć chrześcijańskiej eschatologii” – H. Sonnemans, *Dusza, życie po śmierci, zbawienie*, ComP 61 (1991), nr 1, s. 82. Bibliografię na ten temat można znaleźć w przywołanym tutaj artykule.

spinającą całą naukę chrześcijańską na ten temat – od biblijnego źródła po wyrażoną na ostatnim soborze syntezę teologiczną. Jest to swoista „klamra” spinająca obecne w Tradycji przekonanie, iż dopiero dzień Paruzji przyniesie zmartwychwstanie umarłych (KKK 1001).

Ostatnie trzy numery tej części poświęconej bezpośrednio zmartwychwstaniu umarłych (KKK 1002–1004) dotyczą relacji między zmartwychwstaniem w czasie eschatologicznym a uczestnictwem w zmartwychwstaniu Chrystusa już w czasie obecnym. Tekst *Katechizmu* wyraźnie podkreśla, że oczekiwanie na przyszłe zmartwychwstanie ciała nie oznacza, iż moc zmartwychwstania Chrystusa nie dotyka człowieka już w czasie ziemskiego życia i w śmiertelnym ciele. Sakramentalne uczestnictwo w zmartwychwstaniu Chrystusa poprzez chrzest i Eucharystię sprawia, iż wierny już ma udział w życiu wywyższonego Chrystusa, choć jeszcze w pełni nie doświadcza owoców i chwały tego uczestnictwa, a więc choć jego ciało jeszcze nie jest przemienione.

Spojrzenie na tę ostatnią część *Katechizmu* pozwala stwierdzić, iż jego autorzy pozostają wierni metodzie paradoksu i zasadzie „już i jeszcze nie”. I należy przyznać im rację, ponieważ tajemnica zmartwychwstania umarłych musi pozostać w tym napięciu, jako że z jednej strony zmartwychwstanie Chrystusa stanowi definitywne zwycięstwo śmierci i początek nowego stworzenia, z drugiej zaś wolność człowieka i jego osobista droga do uczestnictwa w tym zwycięstwie domaga się jego „własnego rytmu”, dzięki któremu w pełni ma on w nim udział²⁰.

3. Śmierć i jej rozumienie jako podstawa wiary w zmartwychwstanie umarłych

Ostatnią część komentarza do artykułu wiary o zmartwychwstaniu ciała stanowi 11 numerów poświęconych zagadnieniu śmierci. *Katechizm* przypomina bowiem, że zmartwychwstać można dopiero wtedy, gdy przejdzie się przez śmierć (KKK 1005).

Tekst *Katechizmu*, w którym wyjaśnia się chrześcijańskie spojrzenie na tajemnicę śmierci, można podzielić na trzy zasadnicze części. Pierwsza to krótkie określenie tego, jak należy rozumieć pojęcie śmierci (KKK 1005), w drugiej omawia się miejsce śmierci w ludzkim życiu (KKK 1006–1009), w trzeciej zaś ukazany jest chrześcijański sens śmierci (KKK 1010–1014).

Na początku ponownie – wcześniej mowa jest o tym w numerze 997 – *Katechizm* określa śmierć jako rozdzielenie duszy i ciała. Tym razem jednak

²⁰ Więcej na ten temat zob. np. G. Witaszek, *Eschatologiczna interpretacja historii zbawienia*, w: *Katechizm Kościoła Katolickiego. Wprowadzenie*, red. M. Rusecki, E. Pudełko, Lublin 1995, s. 221–237.

w przypisie do tekstu można znaleźć odwołanie do *Wyznania wiary Ludu Bożego* Pawła VI (nr 28). Zatem omawiany fragment wyraźnie dystansuje się od jakichkolwiek koncepcji filozoficznych i nie powołuje na inne autorytety, lecz odwołuje po prostu do wyznania wiary²¹.

W dalszej części tekst *Katechizmu* wyjaśnia miejsce śmierci w ludzkim życiu. Podkreśla najpierw, iż śmierć jako kres ziemskiego życia jest tym, co łączy człowieka z życiem wszystkich istot na ziemi i jest normalnym końcem życia, czyli jest naturalnym jego kresem. To zaś oznacza, iż człowiek ma tylko ograniczony czas na wypełnienie swego życia (KKK 1007). To oczywiste stwierdzenie uzupełnione jest jednak spojrzeniem na tajemnicę śmierci w świetle wiary. *Katechizm* odwołując się do tekstów Pisma (Rdz 2,17; 3,3.19; Mdr 1,13; Rz 5,12; 6,23) i do Tradycji (fragment dekretu Soboru Trydenckiego o grzechu pierworodnym – DS 1511), zaznacza, że śmierć stała się udziałem człowieka z powodu grzechu i że człowiek pomimo śmiertelnej natury miał nie umierać i byłby wolny od śmierci, gdyby nie zgrzeszył (KKK 1008). Można więc powiedzieć, że ta część komentarza odwołuje się do racji o charakterze naturalnym, ale zarazem chcąc opowiedzieć na pytanie o śmierć, sięga również do Objawienia jako tego światła, które rozjaśnia mrok samej śmierci doświadczonej nie tylko jako naturalny proces, ale również jako zło i dręczące pytanie wobec pragnienia życia.

Część wyjaśniającą tajemnicę śmierci w życiu człowieka zamyka numer wyrażający prawdę o tym, iż śmierć jako rzeczywistość została przemieniona przez Chrystusa. Jest w nim mocno podkreślone, że przeszedł On przez tę śmierć, która jest właściwa dla ludzkiej kondycji – aż po trwogę konania (por. Mk 14,33-34; Hbr 5,7-8) i przemienił ją w błogosławieństwo poprzez swoje posłuszeństwo woli Ojca (KKK 1009).

Ostatnia trzecia część komentarza *Katechizmu* na temat tajemnicy śmierci to numery wyjaśniające sens śmierci chrześcijańskiej. Wskazano tu najpierw, iż dzięki Chrystusowi śmierć nabrała pozytywnego wymiaru i jest „zyskiem” dla chrześcijanina (por. Flp 1,21), ponieważ na mocy chrztu może on umierać razem z Chrystusem i mieć udział w Jego zmartwychwstaniu (KKK 1010). Z tego powodu chrześcijanin może też pragnąć śmierci na wzór św. Pawła (por. Flp 1,23) i pojmować śmierć jako moment przemiany, w której dom doczesnej pielgrzymki rozpada się, lecz na człowieka czeka mieszkanie przygotowane w niebie (KKK 1011–1012)²². W kolejnych dwóch numerach tej części

²¹ Tekst wyznania wiary Pawła VI zawarty jest w homilii wygłoszonej przez papieża 30 czerwca 1968 r. na placu Świętego Piotra na zakończenie Roku Wiary i dziewiętnastego stulecia męczeństwa Apostołów Piotra i Pawła: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/homilies/1968/documents/hf_p-vi_hom_19680630_it.html (dostęp 2013-07-05).

²² *Katechizm* przywołuje w tym miejscu słowa Prefacji o zmarłych ze Mszy św. sprawowanej podczas obrzędów pogrzebu.

(KKK 1013–1014) zwrócono uwagę na to, iż śmierć stanowi nieodwołalny kres życia człowieka i możliwości decyzji o wiecznym przeznaczeniu oraz że właśnie z tego powodu Kościół zachęca do szczególnego przygotowania się na godzinę śmierci. Autorzy *Katechizmu* przypominają w nich, iż śmierć oznacza bezpowrotne zakończenie życia na ziemi, a więc że po śmierci nie będzie reinkarnacji, i dlatego modlitwę o przygotowanie na dobrą śmierć i za umierających traktowano w Tradycji Kościoła jako coś bardzo ważnego.

Znamienne jest, iż w tej części tekst *Katechizmu* odwołuje się nie tylko do Pisma Świętego, ale mówiąc o zjednoczeniu w śmierci z Chrystusem i o pragnieniu śmierci, cytuje również wypowiedzi św. Ignacego Antiocheńskiego, św. Teresy od Jezusa i św. Teresy od Dzieciątka Jezus, zaś w odniesieniu do przygotowania na godzinę śmierci tekst św. Franciszka z Asyżu o „siostrze śmierci”²³. W tym względzie omawiana część komentarza *Katechizmu* wyraźnie odcina się od poprzednich fragmentów, gdzie nie sięgano do owoców refleksji ludzkiej i doświadczenia człowieka wykraczającego poza pierwszych świadków. Tutaj fundamentem jest zarówno samo Pismo Święte, jak i chrześcijańskie doświadczenie świętych, którzy we własnym życiu poznali prawdę o tym, iż umieranie z Chrystusem i zjednoczenie z Jego poddaniem się woli Ojca w Jego śmierci staje się zbawczym momentem życia (KKK 1019).

Trzeba więc podkreślić, że w tekście *Katechizmu* komentującym artykuł wiary o zmartwychwstaniu umarłych wyraźnie zaznacza się różnica pomiędzy częścią wyjaśniającą objawienie tej prawdy, jej treść i jej więź z tajemnicą śmierci w życiu człowieka a częścią mówiącą o chrześcijańskim doświadczeniu śmierci. W pierwszej dominuje odwołanie się do tekstów biblijnych, w drugiej o wiele mocniej dochodzi do głosu doświadczenie świętych i dziedzictwo Kościoła przejawiające się w liturgii oraz w uznanych dziełach wyrażających Tradycję Kościoła²⁴.

²³ *Katechizm* cytuje fragmenty *Listu do Rzymian* św. Ignacego Antiocheńskiego (por. przypis 548 i 550) oraz fragmenty dwóch dzieł św. Teresy od Dzieciątka Jezus (por. przypis 551 i 552).

²⁴ Statystyka jest tu bardzo znamienna. W numerach 988–1009 (część omawiająca prawdę objawioną i tajemnicę śmierci) tekst *Katechizmu* w tekście głównym i przypisach odwołuje się do tekstów biblijnych 67 razy, do wypowiedzi Magisterium Kościoła 6 razy i do tekstów autorstwa ojców Kościoła 4 razy. W numerach 1010–1014, które mówią o chrześcijańskim doświadczeniu śmierci znajduje się 6 odwołań do tekstów biblijnych i 8 odwołań do tekstów zaczerpniętych z ojców Kościoła, od świętych, z liturgii Kościoła i uznanych dzieł chrześcijańskich.

4. Teologiczny wymiar katechizmowego ujęcia prawdy o zmartwychwstaniu ciała

Artykuł jedenasty *Credo* zwanego Symbolem Apostolskim wyznaje wiarę w zmartwychwstanie ciała. Lecz już pierwsze zdanie otwierające komentarz do tego artykułu wiary (KKK 988) podkreśla, iż jest on ściśle związany z prawdą o zmartwychwstaniu umarłych. Śledząc komentarz do tego artykułu, można dostrzec, że w *Katechizmie* określenia „zmartwychwstanie umarłych” i „zmartwychwstanie ciała” są stosowane jako komplementarne, zatem jako ukazujące różne odcienie chrześcijańskiego ujęcia tej samej prawdy wiary – przy czym kiedy mówi się ogólnie o przyszłym losie zmarłych, częściej używana jest formuła „zmartwychwstanie umarłych”, a kiedy mowa jest o osobistym losie zmarłego, *Katechizm* powołuje się na wyznanie wiary w zmartwychwstanie ciała²⁵.

Obok tej uwagi o charakterze terminologicznym należy zaakcentować „architekturę” całego komentarza *Katechizmu* do omawianego artykułu wiary. Jawi się on jako artykuł bezpośrednio zbudowany na wyznaniu wiary w zmartwychwstanie Chrystusa, co zostało podkreślone nie tylko w konkretnych numerach komentarza (por. KKK 989; 991; 994-995; 999-1000; 1002-1004; 1006; 1010; 1016; 1019), ale także zapowiedziane w komentarzu do artykułu wiary o zmartwychwstaniu Chrystusa (KKK 655) oraz przejawia w tym, iż całą argumentację i wyjaśnienie tej prawdy wiary stanowi właśnie fundament chrystologiczny. Po krótkim wprowadzeniu (KKK 988-991), właściwy komentarz rozpoczyna się bowiem od ukazania związku między zmartwychwstaniem Chrystusa a zmartwychwstaniem człowieka (por. KKK 992-1004). Właśnie w ten sposób odsłania się tajemnica wspólnoty losów człowieka i Chrystusa. Ostateczny los człowieka ukazany jest w perspektywie jego związku z Chrystusem, a nie wyłącznie jako owoc nieśmiertelnej natury człowieka. Nie oznacza to oczywiście, iż *Katechizm* nie przyjmuje istnienia duszy nieśmiertelnej. Lecz zarazem akcent położony jest na to, że prawdziwe nowe życie człowiek otrzymuje przez udział w zmartwychwstaniu Chrystusa. W takim ujęciu jaśniej dochodzi do głosu prawda, iż życie jest tym,

²⁵ Warto nadmienić, iż Kongregacja Nauki Wiary opowiedziała się za ściśle tradycyjnym tłumaczeniem łacińskich wyrażen zawartych w Symbolu Apostolskim i Symbolu Nicejsko-konstantynopolitańskim (odpowiednio: „carnis resurrectionem” i „resurrectionem mortuorum”) poprzez wyrażenia „zmartwychwstanie ciała” i „zmartwychwstanie umarłych” oraz podkreśliła, że wierność tym tradycyjnym tłumaczeniom lepiej oddaje pewne niuanse doktrynalne, choć nie wyklucza całkowicie zamiennego stosowania tych określeń – por. Kongregacja Nauki Wiary, *Tłumaczenie artykułu „carnis resurrectionem” w Symbolu Apostolskim*, w: *W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966-1994*, Tarnów 1995, wyd. Biblos, s. 210-211.

co *par excellence* charakteryzuje Boga, a dla człowieka zawsze jest darem, który ostatecznie został mu ofiarowany w tajemnicy zmartwychwstania Chrystusa²⁶.

Kolejny aspekt, który należy tu uwypuklić to fakt, że argumentacja, na której opiera się komentarz do omawianego artykułu wiary, ma charakter przede wszystkim biblijny. Trudno wymienić wszystkie teksty biblijne przywoływane w komentarzu. Wystarczy wspomnieć, że zarówno w tekście głównym, jak i w przypisach znaleźć można aż 70 cytatów i odnośników do Pisma Świętego. Jest to tym bardziej uderzające, że teksty ojców Kościoła w omawianej części *Katechizmu* przywoływane są 6 razy²⁷, teksty soborowe 6 razy²⁸, a inne teksty stanowiące źródła teologiczne także 6 razy²⁹. Jednoznacznie więc *Katechizm* dąży do wyjaśnienia tej prawdy przede wszystkim językiem i kategoriami biblijnymi.

Nie oznacza to jednak, że w wyjaśnianiu prawdy o zmartwychwstaniu ciała autorzy *Katechizmu* odeszli od tradycyjnego języka wiary, który ukształtował się nie tylko w oparciu o tradycję biblijną i który wyraził się w tym, jak przez całe wieki mówiono w Kościele o rzeczach ostatecznych. Pierwszą rzeczą uderzającą w tym względzie, jest konsekwentne używanie pojęcia „dusza”. Występuje ono w sześciu miejscach (KKK 990, 992, 997, 1004, 1005, 1016). Jest to tym bardziej znamienne, że w posoborowej teologii pojawiły się prądy próbujące usunąć z chrześcijańskiego języka to tradycyjne pojęcie, uznając je za efekt platońskich wpływów w teologii (aż po usunięcie słowa *anima* z nowych obrzędów pogrzebowych w *Missale Romanum* z 1970 r.

²⁶ R. Penna opisując biblijny język wyrażający prawdę o zmartwychwstaniu, podkreślił, że w tradycji biblijnej „Żyjącym” *par excellence* jest sam Bóg (por. Joz 3,10; Ps 42,3 itd.) – On miłuje życie (Mdr 11,26) i jedynie On może ożywiać (por. 2 Krl 5,7; Ne 9,6; Ps 70,20; Ez 37), przez co biblijne relacje o Zmartwychwstałym jako Żyjącym wskazują na Jego Boskość (R. Penna, *I ritratti originali di Gesù il Cristo. Inizi e sviluppi della cristologia neotestamentaria. I. Gli inizi*, Cinisello Balsamo 1996, s. 195).

²⁷ Co znamienne, teksty ojców Kościoła przywoływane są jako świadectwo trudności, z jakimi spotykała się wiara w zmartwychwstanie ciała oraz jako argument wskazujący, że wiara w ten artykuł wiary była uznawana za coś istotnego od samego początku; ponadto jeden z nich ukazuje więź między Eucharystią a wskrzeszeniem ciała, dwa odnoszą się do sensu chrześcijańskiej śmierci, a jeden podkreśla znaczenie ciała dla rozumienia dzieła zbawczego dokonanego przez Boga – por. KKK 991, 996, 1000, 1010, 1011, 1015.

²⁸ Teksty soborowe przywoływane są w KKK 999, 1001, 1006, 1008 (2 razy), 1013.

²⁹ Por. odpowiednio: KKK 1005 (Wyznanie wiary Pawła VI), 1011 (teksty św. Teresy od Jezusa i św. Teresy od Dzieciątka Jezus), 1012 (fragment Prefacji o zmarłych), 1014 (fragment *O naśladowaniu Chrystusa* i fragment Pieśni św. Franciszka z Asyżu).

i z liturgii obrzędów pogrzebowych)³⁰. Takiej interpretacji sprzeciwił się J. Ratzinger, który w swoim dziele poświęconym eschatologii podkreślił, że powszechnie pokutujące w nowszych traktatach teologicznych przekonanie o grecko-platońskich korzeniach koncepcji duszy i dualizmu między ciałem a duszą jest fantazją teologów³¹. Śledząc historię rozwoju pojęcia duszy w refleksji teologicznej, niemiecki teolog starał się ukazać, że chrześcijańskie pojęcie duszy jest czymś zupełnie nowym wobec antycznych koncepcji *psyche* i stanowi owoc wiary i myśli chrześcijańskiej oraz że pojęcie duszy, którym posługiwała się liturgia i teologia aż do *Vaticanum II*, ma równie mało wspólnego z myślą antyku, co idea zmartwychwstania³².

Nawet w skrócie nie udałooby się tutaj omówić wyczerpująco tego zagadnienia i przedstawić całej panoramy różnych poglądów na tę kwestię. Zagadnienie to jest podejmowane również w nowszych publikacjach, w których nadal postuluje się odejście od używania pojęcia duszy jako czegoś, co ujmuje człowieka w kategoriach dualistycznych i niebiblijnych³³.

Katechizm Kościoła Katolickiego w tym względzie wyraźnie opowiada się za tradycyjnym językiem wiary. Używa pojęcia dusza nie tylko w części mówiącej o zmartwychwstaniu ciała, a więc jako pojęcia służącego opisowi „stanu przejściowego” między śmiercią człowieka a zmartwychwstaniem, lecz również jako pojęcia ściśle związanego z tym, iż człowiek został stworzony na obraz Boży (por. KKK 362–367).

³⁰ Szerzej to zagadnienie omówił J. Ratzinger, *Śmierć i życie wieczne*, tłum. M. Węclawski, Warszawa 1986, s. 123–131. Warto nadmienić, że książka ukazała się w oryginale w 1978 r.

³¹ Por. J. Ratzinger, *Śmierć i życie wieczne*, dz. cyt., s. 164.

³² Por. tamże, s. 168–169. Por. także długą analizę poświęconą zagadnieniu nieśmiertelności duszy i zmartwychwstania umarłych, którą prowadzi J. Ratzinger – tamże, s. 121–180.

³³ G. Greshake w trochę przepracowanej i wydanej ponownie w 2008 r. książce, której pierwsze wydanie datuje się jeszcze na rok 1976, opowiada się nadal za tym, by w imię jedności bytu ludzkiego nie mówić o istnieniu jakiejś duszy oddzielonej od ciała. Pisząc o życiu człowieka po śmierci, stwierdza: „to nowe życie nie odnosi się do nagiej duszy, czysto «duchowej subiektywności», lecz do całej, konkretnej osoby, która stała się taką, jaką jest, obcując ze światem, żyjąc na sposób cielesny w świecie. (...) Jeżeli zatem wierzący ma nadzieję, że Bóg nie opuści go także w godzinie śmierci, ale – gdy wszystko wydaje się skończone – daruje mu nową przyszłość, przyszłość nie do przebiccia, to przyszłość ta nie dotyczy bezielesnej duszy, która opuszcza ten świat, ale osoby, w której konkretnym kształcie świat jest zapisany, ocalony, zachowany na zawsze”. (G. Greshake, *Życie silniejsze niż śmierć. O nadziei chrześcijańskiej*, tłum. J. Kubaszczyk, Poznań 2010, s. 83–84). Przegląd najważniejszych poglądów na ten temat i ich ocenę można znaleźć w: H., Sonnemans, *Dusza i życie po śmierci, zbawienie*, ComP 61 (1991), nr 1, s. 82–94.

Drugie z zagadnień podejmowanych we współczesnej refleksji teologicznej i ściśle związanych z artykułem wiary w zmartwychwstanie ciała dotyczy teorii zmartwychwstania w śmierci. Teoria ta jest związana z rozumieniem człowieka jako jedności psychofizycznej oraz z przekonaniem, że dusza nie może istnieć bez jakiejś więzi z ciałem³⁴. Dlatego niektórzy teologowie uznali, iż tradycyjne mówienie o „czasie przejściowym”, w którym dusza odłączona od ciała oczekuje na przyszłe zmartwychwstanie umarłych, jest niepoprawne i nieodpowiadające danym biblijnym. Trudno w tym miejscu nawet w wielkim skrócie przedstawić te poglądy i ustosunkować się do nich. Nie jest to jednak konieczne w niniejszym opracowaniu. Wystarczy wspomnieć, że odniosła się do nich Międzynarodowa Komisja Teologiczna i – dając wyraz opinii wielu uznanych autorytetów teologicznych – jednoznacznie stwierdziła, że nie potrafią one w pełni oddać tego, co było przedmiotem wiary od początku chrześcijaństwa³⁵. Stąd milczenie *Katechizmu* na temat zmartwychwstania w śmierci i jednoznaczne wypowiedzi na temat zmartwychwstania w czasie przyszłym („na końcu czasów” – KKK 988, 1001; „w dniu ostatecznym” – KKK 989, 1001, 1002, 1003, 1016) wskazują, że *Katechizm* uznał teorię zmartwychwstania w śmierci przedstawianą obecnie za teorię niepotrafiącą w pełni oddać treść wiary chrześcijańskiej.

³⁴ Historyczne korzenie koncepcji zmartwychwstania w śmierci związane są z reakcją teologii protestanckiej na poglądy oświeceniowe oraz liberalną teologią XX w. – S. Greiner, „*Zmartwychwstanie w śmierci*”. *Uwagi na temat aktualnej dyskusji*, Comp 61 (1991), nr 1, s. 96. Współcześnie zwłaszcza G. Greshake jest zwolennikiem koncepcji zmartwychwstania w śmierci – por. G. Greshake, *Życie silniejsze niż śmierć...*, dz. cyt., s. 85–91, a na polskim gruncie opowiada się za nią W. Hryniewicz – por. tenże, *Oczekuję życia w przyszłym świecie. Wydarzenia ostateczne w dialogu chrześcijan*, Poznań 2013, s. 68–81.

³⁵ Dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej na ten temat był dyskutowany na sesji plenarnej Komisji w grudniu 1990 r. i został opublikowany w roku 1992. Najważniejsze argumenty, które tutaj się wymienia i które uważa się za przemawiające przeciw teorii zmartwychwstania umarłych w śmierci, można zawrzeć w następujących punktach: 1) pojęcie duszy chrześcijańskiej nie implikuje dualizmu i nie każe pojmować ciała ludzkiego jako „więzienia duszy”, 2) starożytne formuły wiary uznawały istnienie realnej więzi między ciałem, w którym żył człowiek a ciałem, które miało być wskrzeszone w dniu zmartwychwstania umarłych, 3) zmartwychwstanie umarłych w śmierci nie ujmuje właściwie wspólnotowego wymiaru zbawienia ofiarowanego w Chrystusie, 4) zmartwychwstanie w śmierci odwołuje się do idei „czasowości” istnienia człowieka po śmierci, która jest zupełnie obca myśli biblijnej i nie uwzględnia wystarczająco prawdziwej cielesności zmartwychwstania, ponieważ ciało nie może być zewnętrzne w stosunku do każdego pojęcia czasu (Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Aktualne problemy eschatologii*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Kraków 2000, s. 312–313).

Należy więc stwierdzić, że prezentując artykuł wiary w zmartwychwstanie ciała, *Katechizm* milczeniem pominął niektóre dyskutowane zagadnienia teologiczne ściśle związane z wyjaśnianiem tego artykułu wiary. W ten sposób komentarz *Katechizmu* wyraził przede wszystkim troskę o to, na co zwracał uwagę list do biskupów na temat niektórych zagadnień związanych z eschatologią, wydany przez Kongregację Nauki Wiary jeszcze w roku 1979. Kongregacja odnosząc się do sporów teologicznych na tematy związane z eschatologią, uznała, że spory te sprawiły, iż wierni doświadczali dezorientacji oraz stawiali sobie pytania o istnienie duszy, o życie po śmierci i o zmartwychwstanie umarłych, ponieważ nie odnajdywali w języku teologii znanych sobie pojęć. Właśnie z tego powodu sprzeciwiła się ona niektórym tezom, nie chcąc jednak ograniczać badań teologicznych, ale troszcząc się o zabezpieczenie wiary chrześcijan³⁶.

Analiza komentarza KKK do artykułu wiary o zmartwychwstaniu umarłych pozwala stwierdzić, iż *Katechizm* idzie tu właśnie tą drogą, czyli stara się, aby chrześcijańska prawda wiary w zmartwychwstanie ciała przede wszystkim była wiernie zachowana. Lecz nie tylko to. Komentarz *Katechizmu* zawiera zarazem klucz hermeneutyczny dla wszelkich badań teologicznych podejmujących kwestie związane z rozumieniem wiary w treść tego artykułu wiary. Mając jednoznacznie charakter chrystologiczny i biblijny, ów komentarz wskazuje bowiem na to, że wszelkie wyobrażenia i próby zrozumienia tajemnicy życia człowieka wykraczającego poza śmierć ciała muszą być mierzone miarą chrystologiczną i biblijną. Punktem odniesienia w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o zmartwychwstanie ciała jest i musi pozostać Chrystus oraz to, w jaki sposób Jego tajemnica została przedstawiona w Biblii, a potem w jaki sposób była stopniowo odczytywana w historii. Taki jest klucz hermeneutyczny, który oferuje KKK.

³⁶ Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów o niektórych zagadnieniach dotyczących eschatologii „Recentiores episcoporum Synodi”*, w: *W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966–1994*, red. J. Królikowski, Z. Zimowski, Tarnów 1995, s. 130. Na temat dyskutowanego pojęcia duszy i teorii zmartwychwstania w śmierci Kongregacja stwierdziła: „Kościół przyjmuje istnienie i życie po śmierci elementu duchowego, obdarzonego świadomością i wolą w taki sposób, że «ja ludzkie» istnieje nadal, chociaż w tym czasie brakuje dopełnienia jego ciała. Na oznaczenie tego elementu Kościół posługuje się pojęciem «duszy», którego używa Pismo Święte i tradycja. Chociaż pojęcie to ma w Biblii różne znaczenia, Kościół stwierdza jednak, że nie ma poważnej racji, by je odrzucić, a co więcej uważa, że jest bezwzględnie konieczny jakiś aparat pojęciowy dla podtrzymywania wiary chrześcijan. (...) Kościół w swojej nauce o losie człowieka po śmierci wyklucza wszelkie tłumaczenie, które pozbawiałoby sensu Wniebowzięcie Dziewicy Maryi: uwielbienie ciała Dziewicy jest uprzednie w stosunku do uwielbienia, jakie jest przeznaczone dla wszystkich zbawionych” (tamże, s. 130–131).

Oczywiście, „milczenie” *Katechizmu* co do niektórych dyskusji teologicznych na tematy związane z prawdą o zmartwychwstaniu ciała można interpretować nie tylko jako opowiedzenie się za tradycyjnymi koncepcjami, ale również i w odwrotnym kierunku – jako brak zdecydowanego sprzeciwu wobec tego, by starać się głębiej i na nowo zrozumieć pewne kwestie, zwłaszcza w kontekście zmieniającego się świata. W tym sensie refleksja teologiczna dotycząca np. rozumienia więzi duszy z ciałem, kategorii czasu i jego relacji do wieczności czy relacji między indywidualnym zmartwychwstaniem w ciele a powszechną odnową świata pozostaje otwarta.

Należy wreszcie podkreślić, iż *Katechizm* mocno uwypuklił to, że zmartwychwstanie winno być rozumiane jako rzeczywistość dotykająca konkretnego człowieka z jego własnym ciałem poddanym słabości i śmiertelności (por. KKK 990, 999, 1005, 1015). Wiara, że ciało człowieka – to konkretne i jego własne – doświadczy zmartwychwstania, nie oznacza oczywiście tego, iż człowiek otrzyma ciało utworzone z tych samych materialnych części, które stanowiły podstawę jego istnienia przed śmiercią. Starożytnie chrześcijańskie powiedzenie zanotowane przez Tertuliana, że „ciało jest podstawą zbawienia” (*caro salutis est cardo*)³⁷ i cytowane przez *Katechizm* (KKK 1015) chce wyrazić przede wszystkim prawdę, że zbawienie ofiarowane przez Boga obejmuje historię, a historiozbawczy wymiar odkupienia człowieka oznacza, iż życie człowieka w wieczności nie jest jakąś egzystencją oderwaną od tego, co się dokonało w doczesności. Doskonale ujął tę prawdę R. Guardini w następujących słowach:

Gdy czytamy, co filozofowie i ludzie religijni mówią o nieśmiertelności duszy i o wiecznym życiu duchowym, najpierw doświadczamy mocy i wspaniałości tych słów. Gdy jednak potem dokładniej zaczniemy się im przyglądać, gdy będziemy chcieli się dowiedzieć, jak należy rozumieć to życie i jak włącza ono w siebie dorobek ziemskiego życia, a więc to, co nazywa się historią, decyzją, czynem, losem, wówczas wszystko się rozplywa. Zauważymy, że wiara w zwykłą niezniszczalność duszy oznacza rezygnację z historii, a rzeczywistość istnienia rozpuszcza się w retoryce... Chrześcijaninowi chodzi o coś zupełnie innego: o odkupienie rzeczywistości, o wieczny los osoby i jej historii³⁸.

Tak więc wiara w zmartwychwstanie ciała oznacza, że dzięki Słowu, które stało się Ciałem (J 1, 14), człowiek jako stworzenie odnajduje swe dopełnienie i odkupienie z tym wszystkim, co stało się jego udziałem w ziemskiej historii (por. KKK 1015). Według *Katechizmu* nie jest to tylko jedna z końcowych

³⁷ Tertulian, *De resurrectione carnis* 8,2.

³⁸ R. Guardini, *O rzeczach ostatecznych. Chrześcijańska nauka o śmierci, oczyszczeniu po śmierci, zmartwychwstaniu, sądzie i wieczności*, tłum. T. Grodecki, Kraków 2004, s. 66.

prawd wiary, lecz zarazem prawda wyjaśniająca to, w jaki sposób dokona się spełnienie stworzenia, ponieważ w tym artykule wiary dopełniają się artykuły wiary o stworzeniu i odkupieniu człowieka oraz wyraża się pełne panowanie Zmartwychwstałego nad śmiercią (por. KKK 1019).

* * *

Przedostatni artykuł *Credo* apostołskiego wyznaje wiarę w zmartwychwstanie ciała. Choć znajduje się w końcowej części Składu apostołskiego, nie należy go interpretować tylko jako jednej z „ostatnich prawd”, lecz również jako zwieńczenie całego wyznania wiary rozpoczynającego się od prawdy o stworzeniu świata i człowieka oraz jako prawdę wyrażającą ostateczne rzeczy czekające człowieka.

Omawiając komentarz *Katechizmu Kościoła Katolickiego* do tego artykułu wiary, wskazano najpierw, że *Katechizm* ukazuje wiarę w zmartwychwstanie ciała jako jedną z prawd głoszonych zawsze – i to pomimo ogromnego sprzeciwu, z jakim spotykała ona od początku i pomimo tego, iż także współcześnie bywa ona nierozumiana.

W celu przybliżenia tego, w jaki sposób *Katechizm* rozumie zmartwychwstanie ciała należało najpierw ukazać, jak KKK rozumie zmartwychwstanie Chrystusa w ciele. *Katechizm* bowiem podkreśla, że fundamentem dla jedenastego artykułu wiary jest chrześcijańskie przekonanie o tym, iż człowiek zmartwychwstaje w ciele poprzez udział w zmartwychwstaniu Chrystusa. Następnie zanalizowano część, w której *Katechizm* komentuje artykuł o zmartwychwstaniu umarłych, uwypuklając to, iż w KKK akcentuje się, że prawda o zmartwychwstaniu ciała „dojrzewała” w historii Objawienia powoli. Wskazano również, że *Katechizm* w tej części komentarza wyjaśnił samo rozumienie zmartwychwstania, kogo ono dotyczy, w jaki sposób należy myśleć o zmartwychwstaniu w ciele i kiedy się to dokona. Komentarz KKK do omawianego artykułu wiary kończy się charakterystyką chrześcijańskiego rozumienia śmierci człowieka.

W ostatniej części niniejszego opracowania przybliżono teologiczne implikacje doktryny przedstawionej w *Katechizmie*. Zaprezentowano tu nie tylko założenia, które znalazły się u podstaw katechizmowego wyjaśnienia omawianego artykułu wiary, ale także to, w jaki sposób należy katechizmowe ujęcie prawdy o zmartwychwstaniu ciała rozumieć na tle współczesnych dyskusji teologicznych związanych z wiarą w zmartwychwstanie ciała lub w zmartwychwstanie umarłych.

Summary

THE BELIEF IN THE RESURRECTION OF THE BODY ACCORDING TO THE CATECHISM OF THE CATHOLIC CHURCH

The penultimate article of the *Apostle's Creed* professes the belief in the resurrection of the body. Although it belongs to the final part of the Creed, it is not only one of the “last truths”, but it is also a culmination of the whole profession of faith, beginning with the truth of the creation of the world and human, since it talks about the ultimate things that await man.

This study of the doctrine of the Catechism of the Catholic Church (CCC) on the bodily resurrection begins with proving that CCC reminds that the truth about the resurrection of the body has been proclaimed from the beginnings of Christianity despite a fierce opposition it has been meeting.

Discussing the Catechism's understanding of the bodily resurrection, the author first explains the understanding of Christ's resurrection in the body. The Catechism stresses that the basis for the eleventh article of faith is the Christian belief that man rises in the body by means of participation in the resurrection of Christ. Then the paper discusses the Catechism's commentary on how the truth about the resurrection of the dead slowly “matured” in the history of the revelation, and underlines this aspect of CCC's teaching. It also points out that the discussed part of the Catechism explains the meaning of the resurrection, whom it concerns, and how the resurrection in the body is to be understood, as well as when it is to happen.

The last part of the paper is dedicated to the theological implications of the Catechism's doctrine of the subject. It not only presents the presumptions underlying CCC's explanation of the resurrection of the body, but also how the presentation of the doctrine in CCC is to be seen against the background of the contemporary debates on the belief of the resurrection of the body or the resurrection of the dead.

Ks. dr Paweł BORTO – ur. w 1969 r. w Busku Zdroju, prezbiter diecezji kieleckiej, adiunkt w Katedrze Chrystologii Fundamentalnej Instytutu Teologii Fundamentalnej KUL. Autor książki *Tradycja a Objawienie w teologii Yves'a Congara i Henri de Lubaca*, Kielce 2007. Ostatnio opublikował: *Znaki Zmartwychwstałego*, w: *Chrześcijańskie świadectwo dzisiaj*, red. D. Swend, P. Borto, Radom 2012, s. 85–112; *Il senso cristologico-ecclesiologico dell'ammonizione rivolta a Pietro da Gesù (Mt 16,23/Mc 8,33)*, „Roczniki Teologii Fundamentalnej i Religiologii”, 4 (59) 2012, s. 51–69; *Pojęcie Tradycji w dialogu ekumenicznym*, w: *Matka Jezusa w dialogu ekumenicznym*, red. B. Kochaniewicz, Poznań 2012, s. 35–67.